

І. В. Клименко
кандидат історичних наук
Національна бібліотека України
ім. В. І. Вернадського
м. Київ

**ВИДАВНИЧЕ ТОВАРИСТВО “ДРУКАРЬ”
(1916–1924): СКЛАД ТА ЗМІСТ АРХІВНОГО ФОНДУ
ІНСТИТУТУ РУКОПISУ НАЦІОНАЛЬНОЇ БІБЛІОТЕКИ
УКРАЇНИ ІМЕНІ В. І. ВЕРНАДСЬКОГО**

Видавниче товариство “Друкарь” було засноване в 1916 р. у Петрограді, а в 1917 р. – переведене до Києва разом з друкарнею і книгарнею. В Петрограді залишилася тільки філія книгарні видавництва.

За період своєї діяльності Товариство випустило твори Т. Шевченка (“Кобзар”, т. 1–2), Л. Глібова (зб. “Байки”), Лесі Українки (зб. “Твори”), П. Тичини (зб. “Плуг”, “Замість сонетів і октав”, “Сонячні кларнети”), В. Кобилянського (зб. “Мій дар”), “Антологию римської поезії” в перекладі М. Зерова, антологию “Нова єврейська поезія” в перекладі В. Атаманюка, “Нариси з історії української мови та хрестоматія з пам’ятників староукраїнщини XI–XVIII вв.” О. Шахматова і А. Кримського, видавало журнал “Наше минуле”. Окрім того, у Товаристві побачили світ праці з літературознавства і мовознавства, словники, підручники, художні листівки тощо. Видання мали прекрасне художнє оформлення завдяки майстерності художників Г. Нарбути та Л. Лозовського. Директором Товариства був П.О. Балицький – відомий історик, мистецтвознавець, професор Київського художнього інституту, головним редактором – П.І. Зайцев – громадський діяч, літературознавець. Припинило своє існування Товариство у 1924 р.

У 1920 р. Товариство звернулося з офіційною заявою (від 13 липня 1920 р.) про передання у власність Всенародної бібліотеки України своєї книгозбірні. Про це на засіданні Комітету для заснування ВБУ доповів голова Комітету В.О. Кордт, також наголосивши на

обов'язковій умові Товариства, а саме – залишити тимчасово книгозбірню в їхньому користуванні¹.

В архіві Інституту рукопису НБУВ зберігається документ від 5 червня 1939 р. про передачу з НКВС до Бібліотеки АН УРСР (колишньої Всенародної бібліотеки України) через відділ комплектування до відділу рукописів архівних матеріалів Товариства². У 70-х роках ці документи були опрацьовані, заінвентаризовані та сформовані в окремих 251-й фонд, що налічує 51 од. зб.

Архівний комплекс Товариства “Друкар” складається з документів редакційного та видавничого відділів (протоколи засідань, звернення до авторів, угоди між Товариством та авторами на замовлені праці, умови виплати гонорарів); офіційних та творчих матеріалів директора П. Балицького та редактора П. Зайцева; редакційного портфеля (монографії, критичні нариси, замітки, поетичні твори, фольклорні записи).

Протоколи засідань Правління Товариства висвітлюють напружену роботу відділів “Друкаря”, співробітникам яких, окрім наукових аспектів роботи, зокрема відбору праць для першочергової публікації, редагування, доводилося вирішувати й суто виробничі проблеми: нестачу матеріальних коштів, брак паперу, повнення шрифтів та ін.

Так, у фонді є протоколи засідання Літературної комісії з 26 квітня 1916 р. по 3 лютого 1917 р.³ На засіданнях Літературної комісії, до складу якої входили П. Балицький, П. Стебницький, О. Шульгін, Ф. Слюсаренко, Г. Голоскевич, К. Широцький, проходили обговорення поточних питань, зокрема, у протоколах детально фіксувалися і обговорювалися рукописи, які надходили до Товариства, робилися запити про видання, озвучувалися пропозиції авторів про видання своїх праць, рецензії. Наприклад, П. Стебницький виступив на одному із засідань з доповіддю про побажання професора Ф. Вовка надрукувати його “Українську етнографію”. У наступному протоколі викладено пропозицію П. Балицького – вжити всіх заходів, аби мати “Етнографію” Ф. Вовка у Товаристві і призначити авторові гонорар, “не зупиняючись перед витратами”.

З протоколів Літературної комісії також можна дізнатися про процес видання “Українського Календаря”. Питання стосовно друкування “Календаря” порушив П. Балицький, і згодом було затверджено форму календарної продукції і висунуто пропозицію, щоб “Календар” став органом Товариства. Створення окремої Календарної

комісії доручили П. Стебницькому та П. Балицькому. П. Стебницький, в свою чергу, запропонував взяти за основу “Календар” Львівської “Просвіти”. На кожний наступний рік складався проект Календаря. Так, у проекті на 1918 р. П. Стебницький залишив за собою літературну й інформаційну частини та рубрику “Порадник”, а рукопис О. Левицького про кооперацію постановили вилучити зі змісту “Календаря” для опублікування його окремою брошурою.

Прикладом редакційно-видавничої роботи Літературної комісії є видання “Українського Вертепу”, про яке Г. Голоскевич доповів на черговому засіданні Товариства. Ознайомившись з працею, він зазначив, що цей рукопис може бути виданий Товариством, хоча праця й призначена, в першу чергу, для фахівців. Ф. Слюсаренко у рецензії на “Український Вертеп” відзначив сухість викладу, підкреслив, що книгу варто було б проілюструвати текстами вертепних драм. На засіданні ухвалили прийняти працю до видання у Товаристві, зробивши необхідні редакційні правки.

На засіданнях Літературної комісії також визначалися теми видань (список, як правило, готували Ф. Слюсаренко і П. Балицький) і планувався розмір гонорару (визначити мінімальну та максимальну межі гонорарів доручили А. Шульгіну).

Усі рукописи, надіслані до Літературної комісії, обов’язково рецензувалися. Для поліпшення якості роботи було вирішено питання про необхідність отримувати письмові, а не усні відгуки. Як правило, Правління Товариства призначало рецензентами відомих фахівців, які ставилися до цього дуже відповідально.

Пріоритетною для Товариства була справа видання українських підручників. Так, на зборах Правління П. Стебницький висловив пропозицію стосовно необхідності створення Педагогічної комісії підручників, “яка брошурувала би вже готовий матеріал та дбала про друк нових підручників”; Г. Голоскевич виступив з ідеєю про необхідність оголошення конкурсу на кращий підручник та створення для цього відповідних матеріальних умов. Організувати комісію доручили Ф. Слюсаренку, за участю О. Шульгіна, О. Грушевського та ін. До складу комісії входили Ф. Вовк, П. Стебницький, О. Лотоцький, Ф. Слюсаренко, Г. Голоскевич. Насамперед, Комісія вважала за потрібне видавати підручники для нижчих шкіл і двох перших класів гімназій. Акцентувалося також на можливості перевидання вже існуючих підручників. Запланували надрукувати і нові книжки: Святу історію Старого (проект І. Падалки)

та Нового (проект О. Лотоцького) Завітів, читанку С. Черкасенка, підручник з малювання для вчителя з прописами, картинками (проект О. Сластьона). Проекти підручників для третіх класів шкіл доручили підготувати членам Комісії, зокрема: Г. Голоскевичу – з граматики, Є. Тимченку – з російської мови й українського синтаксису, О. Грушевському – з історії, С. Русовій – з географії, А. Степовичу – з зоології та ботаніки, Ф. Слюсаренку – хрестоматію з історії й словесності. Правління Товариства порекомендувало Комісії мати на увазі й інших авторів, для чого запропонувало розробити умови конкурсу, визначити гонорар за роботу і надіслати листи різним авторам. Справою видання підручників Товариство опікувалося упродовж усього свого існування. У 1923 р. Сумський повітовий відділ народної освіти надіслав до “Друкаря” лист з подякою за видання підручників Лубенця, визнавши їх одними з кращих за змістом та ілюстраціями серед тих, що були до цього часу видані⁴.

На спільних нарадах Правління та Видавничого відділу Товариства (протоколи від 11/24 листопада 1919 р. – 20/7 січня 1920 р.)⁵ вирішувалися питання про обсяг видання, необхідність наявності ілюстрацій та вибір мови⁶. Постійно порушувалося питання про придбання оригіналів цінних рукописів у власність Товариства або права власності на друкування видань та репродукування малюнків.

На початку кожного року затверджувався видавничий план. Так, протокол № 3 за січень 1920 р. свідчить про заплановані на цей рік історико-літературні видання, зокрема такі серії, як: “Бібліотека “Наше Минуле”, “Історія XIX віку у деталях”, “Монографії про письменників”, “Літературно-критичні збірники” та монографії про письменників.

У жовтні–листопаді 1919 р. Товариство розіслало звернення про свій намір найближчим часом розпочати широку видавничу діяльність і за участю фахівців розробило план видань з історії українського мистецтва. Ці видання повинні були увійти в такі серії: 1) монографії наукового-популярно характеру з історії окремих галузей українського мистецтва (мініатюри, іконопис, портрет тощо); 2) українські міста; 3) українські церкви; 4) українські художники. Планувалося видати праці, присвячені Г. Левицькому, Д. Левицькому, М. Врубелю, М. Ге, М. Пимоненку, К. Трутовському та іншим митцям. Серія “Історія українського мистецтва” охоплювала такі напрями, як “Історія української архітектури XVII–XVIII вв.”, “Історія української іконописи”, “Історія українського портрету”, “Історія українського вбрання”, “Історія української музики”,

“Українське побутове малярство”, “Українська мініатюра”, “Українське скло”, “Історія друкарської справи на Україні”, “Книги на Вкраїні”. Серія “Міста України” була присвячена Києву, Чернігову, Луцьку, Кременцю, Володимирі-Волинському та ін. Серія “Українська церква” мала репрезентувати такі видання, як “Софія Київська”, “Сорочинська церква”, “Спас-на-Берестові”, “Видубицький монастир”, “Українські могильні і церковні хрести” та ін. Планувалася серія “Українське мистецтво”, до якої повинні були увійти альбом “Руїни України”, що складався переважно з фототипій і літографій національно-культурного характеру, та альбом пам’яток українського мистецтва – “Живописна Україна”. У разі згоди на співпрацю авторам пропонувалося звернутися до Редакційного відділу (Хрещатик, 50) для підписання видавничої угоди. Як наслідок, до цієї роботи були залучені такі провідні фахівці-мистецтвознавці та художники, як Ф. Ернст, П. Зайцев, С. Таранушенко, А. Дахнович, Г. Саливон, Д. Щербаківський, М. Макаренко, В. Прокопович, М. Біляшівський, Г. Нарбут, В. Модзалевський та деякі інші, між якими було розподілено галузеві теми. Наприклад, Видавничий відділ запропонував С. Таранушенку написати нариси про художника С. Васильківського, міста Харків, Ахтирку, Суми й Лебедин, Чернігівський Єлецький монастир; Ф. Ернсту – нарис про український старовинний портрет; В. Модзалевському – нариси про місто Глухів та Києво-Братський монастир.

У листопаді 1919 р. П. Зайцев доповів зборам про друкування історико-мистецьких видань, після чого було ухвалено рішення стосовно опублікування “Історії української архітектури XVII–XVIII віків” Ф. Ернста, “Історії папства” О. Сагарди та “В шестидесятих роках” В. Міяковського.

У ф. 251 є невелика кількість проспектів видання серій “Українське мистецтво”, “Бібліотека “Наше Минуле”⁷, “Бібліотека “Українське мистецтво”.

У 1920 р. Товариство звернулося до письменників та літературознавців взяти участь у підготовці збірників, присвячених творчості видатних представників українського письменства. Планувалося, в першу чергу, видати праці, присвячені М. Коцюбинському та Лесі Українці. Свою згоду на участь дали М. Зеров та М. Могиланський. Видавничий відділ “Друкаря” не обмежував авторів щодо змісту видань: єдиним проханням було дати якомога більше критичного матеріалу для висвітлення теми.

Крім зазначеної тематики, Товариство замовило збірки “Галерея українських політичних смертників, емігрантів, засланих та в’язнів XVII–XVIII вв.” – В. Модзалевському⁸ та “В шостидесятих роках” – В. Міяковському⁹.

На засіданнях Товариства обговорювалося питання виплат гонорарів авторам. У зв’язку із знеціненням грошей на початку 1920 р. Правління Товариства вирішило на термін від 20 січня до 20 лютого 1920 р. ввести нове відсоткове підвищення на гонорарні норми, зазначені у складених угодах, а саме: для видань історичних – 100% (1000 крб. за авт. арк. за розцінкою угоди та надбавка 1000 крб.); для видань мистецьких – 66% (1500 крб. за розцінкою угоди та надбавка 1000 крб.); для статей до літературно-критичних збірників було встановлено розмір гонорару у 2000 крб. За оригінал, поданий від 20 лютого 1920 р., Товариство вирішило виплачувати гонорар з надбавками і постійно переглядати питання про підвищення гонорару, порівнюючи з попередніми нормами.

Кожного автора Видавництво офіційно сповіщало про умови видання книг. Праця за обсягом не повинна була в середньому перевищувати 5 арк. “малої вісімки” плюс 25 ілюстрацій¹⁰. При збільшенні тиражу збільшували й гонорар – у розмірі 20% за кожен тисячу, а на 10000 прим. – від 2000 крб. до 4000 крб. за авт. арк. Автор, зі свого боку, повинен був представити Товариству весь ілюстративний матеріал, щоб його можна було сфотографувати не пізніше, як буде переданий до друку останній аркуш праці. Право подальшого репродукування цих ілюстрацій, навіть в інших виданнях, а також право власності на негативи і кліше, належало виключно Товариству. Автор в угоді офіційно передавав Товариству переважне право (право пріоритету) на видання праці, але лише в тому випадку, коли умови, запропоновані Товариством, будуть не гіршими від тих, які запропонують йому інші видавці. Якщо автор пізніше бажав перевидати працю, зазначену в угоді, він повинен був спочатку повідомити про це Видавничий відділ “Друкаря” і, в разі згоди, скласти з ним нову угоду, а вже потім пропонувати працю іншим видавництвам. Товариство давало авторам безкоштовно 25 прим. опублікованої праці.

Серед архівних матеріалів Товариства зберігаються підписані у 1919–1920 рр. угоди на написання нарисів з такими авторами, як: Б. Бутнік-Сіверський (нарис “Новгород-Сіверський”); В. Данилевич (“Староукраїнська культура”); Ф. Ернст (“Кієво-Братський

монастир”); М. Макаренко (нариси про художників Д. Левицького та В. Боровиковського, монографії “Український штих XVII–XVIII віків”); Ю. Михайлов (“Українська гончарна кераміка”); В. Прокопович (“Українська іконопись XVII–XVIII вв.”, “Видубицький монастир у Києві”); Є. Перфецький (нарис про Дмитра Ростовського та “Галичина під Польщею”), В. Петров (“Г. Сковорода”); В. Філатов (“Утворення національних держав Європи”); П. Филипович (“І.П. Котляревський”); Д. Щербаківський (“Українська народна критика”, “Місто Умань”) та ін.

Іноді до участі в підготовці та укладанні роботи залучалася група авторів, про що свідчить документ стосовно переговорів між Видавничим відділом Товариства та такими авторами, як В. Козловська, М. Біляшівський, Д. Щербаківський, В. Прокопович, Г. Саливон про складання колективного “Провідника по Київському Музею”¹¹ обсягом 10 авт. арк., з мінімумом ілюстрацій, двома мовами: українською та французькою. М. Біляшівському, який керував Київським Музеєм, було запропоновано взяти на себе огляд художнього та художньо-промислового відділів Музею, іншим – визначитися з вибором тематики статей. Протокол наради з приводу видання путівника по Київському Музею старовини й мистецтва від 20 березня 1920 р. зафіксував прийняті рішення. Присутні (В. Модзалевський, Д. Щербаківський, В. Прокопович, В. Козловська, Г. Саливон) постановили скласти статті до кожного розділу, які були б придатні до екскурсійних завдань; текст проілюструвати знімками з пам’яток і особливо тих, що були вивезені з музею або не виставлені. Вступну статтю з історичним оглядом Київського Музею доручили написати М. Біляшівському. Тематику матеріалів для нарисів розподілили за відділами так: В. Козловська – археологічний; Д. Щербаківський – історичний і етнографічний; М. Біляшівський – художній та художньо-промисловий; В. Прокопович – про “Старий Київ”, бібліотеку і графічні збірки; Г. Саливон – про старовинну книгу. Додатком планувалося подати план музею та схеми розміщення експонатів. Присутні ухвалили підготувати зазначені статті не пізніше 20 квітня 1920 р. Представником від авторів-упорядників для зносин з Товариством у справах редакційних вибрали Д. Щербаківського. Були оформлені угоди з кожним з авторів, у яких визначили розмір нарису – 1 друк. арк., суму гонорару (5000 крб. за аркуш). Право власності на працю та репродукування ілюстрацій автори передали Товариству та Київському Музею.

Переважно творчі матеріали директора Товариства П.О. Балицького складають окремий комплекс архіву, зокрема, це: “Опис рукописного Євангелія XVI ст.”; “Історія дзвониць на Західній Україні”, “Русская нумизматика”, “Записи народної ветеринарії”, щоденникові записи за 1907 р.; начерки, спогади, листування тощо¹².

Важливими для фахівців-літературознавців є документи П.І. Зайцева – громадсько-політичного діяча, професора Українського Вільного Університету, члена НТШ, активного учасника доби української державності, члена української Центральної Ради, начальника канцелярії генерального секретаріату освіти, директора департаменту загальних справ Міністерства освіти. У 1918–1919 рр. П. Зайцев був редактором Товариства, а також редактором щоквартальника “Наше Минуте”. Починаючи від студентських років, працював переважно в галузі шевченкознавства. У 1934–1939 рр. – редактор повного видання творів Т.Г. Шевченка у Варшаві.

Літературознавчі дослідження П. Зайцева, що знаходяться у фонді, присвячені творчості І.П. Котляревського (коментар до публікації “Москаля-чарівника”, незакінчена стаття “І.П. Котляревський про свою “Енеїду”¹³), П.П. Гулака-Артемівського (матеріали до монографії та віршів¹⁴), Т.Г. Шевченка (розвідка “Т.Г. Шевченко”¹⁵). Є також нотатки про П. Куліша, Г. Чупринку, Д. Марковича¹⁶.

Комплекс документів стосовно роботи П. Зайцева на посаді редактора історичного журналу “Наше Минуте” містить списки матеріалів, підготовлених для публікації в журналі, розподіл галузевих тем статей між авторами.

Лист голови архівно-бібліотечного відділу Головного управління мистецтва та національної культури В. Модзалевського стосовно створення Головного управління в справах друку (1918) із пропозицією до П. Зайцева взяти участь в комісії¹⁷ та оригінал посвідчення П. Зайцева (1918) у тому, що він є директором департаменту Головного управління мистецтва і національної культури¹⁸, є свідченнями громадсько-політичної діяльності головного редактора “Друкаря”.

У редакційному портфелі Товариства зберігаються критичні нариси А.В. Ніковського “Vita nova” стосовно поезій П. Тичини, М. Семенка, Я. Савченка, М. Рильського¹⁹, монографія К. Широцького “Коліївщина”²⁰, записи народних пісень та щедрівок Херсонської, Полтавської, Чернігівської губерній, здійснених І. Пономаровим, О. Ільчевською у 80-х роках XIX ст.²¹; нотатки невідомих

авторів – “Розмова про головне для життя людини”, “Про необхідність релігійного виховання католиків”.

Документи, що стосуються Товариства, також знаходяться серед матеріалів І фонду (“Літературні матеріали”). Зокрема, це рукописне рекламне оголошення Товариства “Друкарь” на передплату журналу “Літа Минулі” у Петрограді у 20-х роках ХХ ст.²², яке повідомляло, що часопис буде виходити за участю Г. Голоскевича, П. Зайцева, В. Прокоповича, К. Широцького та інших видатних учених. Реклама висвітлювала тематику видання: історія громадського і політичного життя України, її культури та літератури з використанням архівних матеріалів.

Невеликий за обсягом, але вагомий за змістом архів Видавничого товариства “Друкарь” є цінним джерелом для вивчення історії видавничо-редакційної діяльності в Україні на початку ХХ ст.

¹ Архів НБУВ, оп.1., од. зб. 1., арк. 265 зв.

² Там само, оп. 1., од. зб. 46., арк. 161.

³ ІР НБУВ, ф. 251, № 1, арк. 29.

⁴ Там само, № 25, арк. 1.

⁵ Там само, № 2, арк. 2–5.

⁶ Там само, № 2, арк. 4–5.

⁷ Там само, № 3–4.

⁸ Там само, № 2, арк. 3.

⁹ Там само, № 14–15.

¹⁰ Там само, № 5, арк. 5–6.

¹¹ Там само, № 20, арк. 2–8.

¹² Там само, № 26–32.

¹³ Там само, № 34–35.

¹⁴ Там само, № 36–38.

¹⁵ Там само, № 39.

¹⁶ Там само, № 40.

¹⁷ Там само, № 45.

¹⁸ Там само, № 44.

¹⁹ Там само, № 47–48.

²⁰ Там само, № 49.

²¹ Там само, № 46.

²² Там само, ф. І, № 12507, арк.1.